

A VÁROSI NÉPESSÉG TÉRSZERKEZETE EURÓPA POSZT-SZOCIALISTA RÉGIÓJÁBAN¹

(Development of Social-demographic Intraurban Structure of
the City in the Post-socialist Region of Europe)

JANETTA DICKÁ

Kulcsszavak:

városshociológia térszerkezet posztkommunista országok

A posztkommunista országok városainak belső térszerkezete eltérő módon változott az elmúlt évtizedekben. A marxista városfejlesztés Szovjetúnióban kidolgozott mintája alapján az ipar igényei és a társadalmi egyenlőség megteremtése céljából formálták a városokat. Az egyenlőség ideológiája a városok közti különbségek kialakulását is ellenezte. A kommunista diktatúrák bukásával a piaci viszonyok, a magántulajdon megerősödése és a politikai pluralizmus lett a fő alakítója a városok belső térszerkezetének. Az épített környezet sajátossága miatt az átalakulás lassú folyamat, de már láthatóak az eredmények. A belvárosok új funkciót kaptak, a népesség elkülönülése jövedelmi színvonaluk alapján felerősödött. A városok közti verseny miatt jelentős különbségek kezdenek mutatkozni mind az épített környezetben, mind a lakosok életkörülményeiben.

Bevezetés

Egy település, azon belül a városi települések fejlődését nem pusztán a földrajzi elhelyezkedés befolyásolja. Közvetlen hatással van rá lakosságának összetétele is. Fontos szerepet játszik a város országon belüli földrajzi elhelyezkedése, az általa gyakorolt funkciók, valamint politikai és gazdasági szerepköre is. Az 1989 után bekövetkezett politikai és társadalmi változások, amelyek Közép- és Kelet-Európa államait érték, nagy hatással voltak az átmenet időszakában a városok népességének településen belüli elhelyezkedésére, azaz a népesség városi térszerkezetére is.

A tanulmány célja, hogy bemutassa a városi lakóhelyek térszerkezetének változását a városok fejlődésének említett két időszakában.

A szocialista város

A városok kitüntetett helyzete és a városokat ért jelentős változások Közép-Európában igénylik, hogy vizsgáljuk társadalmuk és népesedésük változását a létező szocializmus időszakában és az azt követő átmeneti időszakban.

A szocialista rendszer a városok fejlődését a második világháborútól kezdve a nyolcvanas évek végéig befolyásolta, azaz 45 éven át tartó befolyást és hatást kell vizsgálnunk. Kevés tanulmány vállalkozott arra, hogy a szocialista vagy kommunista városok jellemzőit megfogalmazza. Ezek közül meghatározó jelentőségű Hamilton *A szocialista város* című munkája. Sok szerző hivatkozik alapos megfi-

gyeléseire, amikor a szocialista város vagy a szocialista városodás jelenségéről szól (pl. Enyedi).

A szocialista város területi szerkezete az iparosítás és a modernizálás útján valósult meg és ezeken a folyamatokon keresztül vezérelték központilag a társadalom tervezését. Mindezek miatt sok szerző (Musil 2002; Matlovič 2004) a szocialista városiasodás folyamatát az általános városodási folyamatok különös változatának tekintette, amely a központi tervezésben gyökerezett. A központi tervezés elhanyagolta a városok helyzeti előnyeit, aminek következtében a legnagyobb városok növekedése lelassult. A létező szocializmus városkonceptiója tulajdonképpen az 1920-as években formálódott a Szovjetunióban. Ideológiai hátterét a marxizmus szolgáltatta. Friedrich Engels szerint a fő lépések közé tartozik a piaci mechanizmusok fölszámolása, a városi és falusi területek közti különbségek lebontása, az ipar és a népesség kiegyensúlyozott elhelyezése, valamint az ipari és a mezőgazdasági területek szisztematikus területi egyesítése (Matlovič 2004). A szocialista város (azaz a kommunista és szocialista állam befolyása alatt növekvő városok) fejlődésének alapvető célja volt a társadalmi egyenlőség és a polgári osztály felszámolása (French–Hamilton 1979 – idézi Rouppila 2004). Abból a célból, hogy osztály nélküli és kulturális különbségek nélküli városokat hozzanak létre, a városépítés folyamatának alapjává a szocialista társadalom alapját, a munkásosztályt tették. Ennek ellenére a kutatások bebizonyították, hogy a szocialista városokban gazdasági és társadalmi szempontokat nézve megmaradtak a társadalmi csoportok között a területi különbségek. A városi egyenlőtlenségek meglete érvényes mind a polgári múlttal rendelkező városokra, mind a tipikusan szocialista városokra. Smith (1996) szerint a társadalmi egyenlőtlenségek mértéke a szocializmus idején kisebb volt, mint a kapitalizmusban. A lakókörülmények közti különbség fellelhető volt a magas társadalmi státusszal rendelkező lakók csoportja és a többi városlakó között. A szocialista városok térszerkezeti mintázata nem követte a klasszikus területi modelleket (körkörös, sávós-szakaszos, többközpontú stb.), viszont a klasszikus térszerkezeti modellek minden eleme felfedezhető bennük (Rouppila 2004).

A fenti okokból a szocialista korszakból megmaradt a városok társadalmára jellemző néhány térszerkezeti sajátosság. Ezek alapján Matlovič (2004) megfogalmazta a szocialista város jellemzőit (1. táblázat), melyek érvényesek mind az egész városra, de annak egyes részeire is, kerületi egységet értve ez alatt. Ezek a városok, illetve ezek a kerületek a szocializmus időszaka alatt formálódtak a korra jellemző elvek alapján. Amennyiben térszerkezetük a szocializmus alatt módosult, az a szocialista városítás elvei alapján történt. Ebben a tekintetben a szocialista városnak több típusát tudjuk meghatározni:

- 1) *a teljesen szocialista városok*: ilyenek az új alapítású városok, mint Nová Dubnica, vagy egy környékbeli „bolygó” település egybeolvasztása a szomszédos várossal, mint Nowa Huta csatolása Krakóhoz, Poruba csatolása Ostravához, Saca egyesítése Kassával;

1. TÁBLÁZAT

A szocialista városok elsődleges jellemzői (Primary Features of the Socialist City)

Általános jellemzők	<ul style="list-style-type: none"> – A piac hiánya és a földjáradék durva mellőzése; – a tulajdon államosítása; – az irányítás központi-bürokratikus rendszere, a helyi önkormányzás főlszámolása, a helyi igazgatás függése a központi kormányzattól; – a kommunista párt hatalmi-politikai monopóliuma; – ideológiai és politikai ismérvek elsőbbsége a gazdasági érdekekkel szemben a települések benépesítésében és a társadalmi-gazdasági cselekvésekben, melyek célja a városi egyenlőség megteremtése volt társadalmi és területi különbségek nélkül; – a lakókörmények, az esztétikai szempontok alábecslése; – egyenlősítő belpolitika; – a normativitás és a hasznosság elvének alkalmazása a területi tervezésben; – a nehézipar előnyben részesítése a városok iparosítása alkalmával; – a lakóépületek technológiai és ipari irányultságú fejlesztése, a tömeges építésre helyezve a hangsúlyt, és az egyes elemektől kezdve a teljes építményig törekedve a sorozatgyártásra, a típusalakításra, az állandó szerkezeti formákra; – a falusiak tömeges beköltözése a városokba; – a környezeti gondok lebecslése.
A városok építészeti jellemzői	<ul style="list-style-type: none"> – A belvárosok elhanyagolása; – nagyszámú használaton kívüli értékes földterület a város belső részein (kedvező fekvés, műszaki infrastruktúrával való ellátottság); – monoton felépítésű és kinézetű tömbházak építése túltengő mennyiségben; – az épületek dekorativitására figyelő rövid periódus után a modern városépítészet vulgarizált változatának elterjedése a változatoság mérhetetlenül alacsony szintjével.
A városok funkcionális jellemzői	<ul style="list-style-type: none"> – Tömbházak építésének elsőbbsége; – az egyedi lakások építésének visszaesése; – a célnak megfelelő szerkezetek erőteljes fejlesztése; – az ipari területek fejlesztése.
A társadalom térszerkezete	<ul style="list-style-type: none"> – Egységesítő törekvések a városi terek társadalmi-gazdasági különbségeinek felszámolására; – a lakosok társadalmi-gazdasági helyzetük alapján kevert és véletlen csoportjainak együttléte és rendkívül kis mértékű szegregáció; – a város térszerkezetében fellelhető társadalmi különbségek a lakások adminisztratív (állami) elosztásának a következménye; – a lakótelepi népességre két generáció együttélése jellemző; – a belváros éles területi különbségei a családok helyzetével (státuszával) függenek össze; – a belváros elfalusiasodása a falusi lakosok beköltözésének következménye; – a népesség marginális csoportjai alacsony arányban vannak jelen.

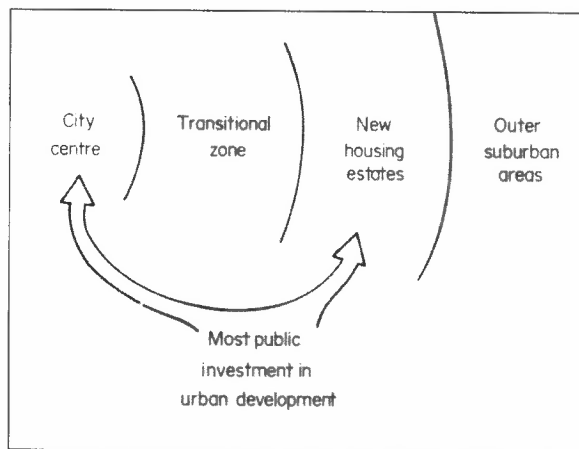
Forrás: Matlovič (2004).

- 2) *a beköltöztetések útján szocialistává formált városok*: eredetileg kis- és közp városokról van szó, amelyek a szocialista iparosítás következtében rohamosan fejlődésnek indultak (ilyen volt Vágbeszterce, Garamszentkereszt);
- 3) *városok markáns szocialista munkástelepekkel és megmaradt „preszocialista maggal”*, hagyományos belvárosi maggal: ezekben a városokban jelentős fejlődés ment végbe a szocializmus alatt, szocialista kerületek gyűrűje veszi körül a régi lakótömböket (Pozsony, Kassa, Eperjes, Budapest, Lodz, Lublin);
- 4) *városok a szocialista urbanizáció lanyha jeleivel*: ezek a városok gazdasági és demográfiai értelemben stagnáltak a szocializmus éveit alatt (ilyen volt Fejérkö, Lőcse, Selmechánya, Český Krumlov, Esztergom, Zakopáne) (Matlovič 2004).

A szocialista város belső szerkezetének vizsgálata lehetővé teszi a jellegzetes városok nagy számának elhatárolását (1. ábra). A szocialista város belső társadalmi (népesedési) térszerkezete jellegzetesen homogén, a szegregáció, az elkülönülés kis mértékű. Ennek ellenére a területi elrendeződésben voltak egyenlőtlenségek. A társadalmi egyenlőtlenséget az anyagi javak újraelosztásán és a lakások elosztásán keresztül megszüntették. A szocialista városok lakosainak társadalmi-gazdasági státuszában meglévő különbség volt az a jelenség, amely kifejezte, hogy a lakosok megoszlása nagyon kevert. Másrészt a népességen belüli különbségek a család státusza szerint lényegbevágó fontosságúak voltak. A kelet-európai szocialista városok népességének térszerkezete a társadalmi státusz mértéke szerint csökken a városközponttól kifelé, vagyis sávós szerkezet tapasztalható.

1. ÁBRA

Állami beruházások zónánként a szocialista városokban
(National Investments in the Individual Urban Zones in the Socialist City)

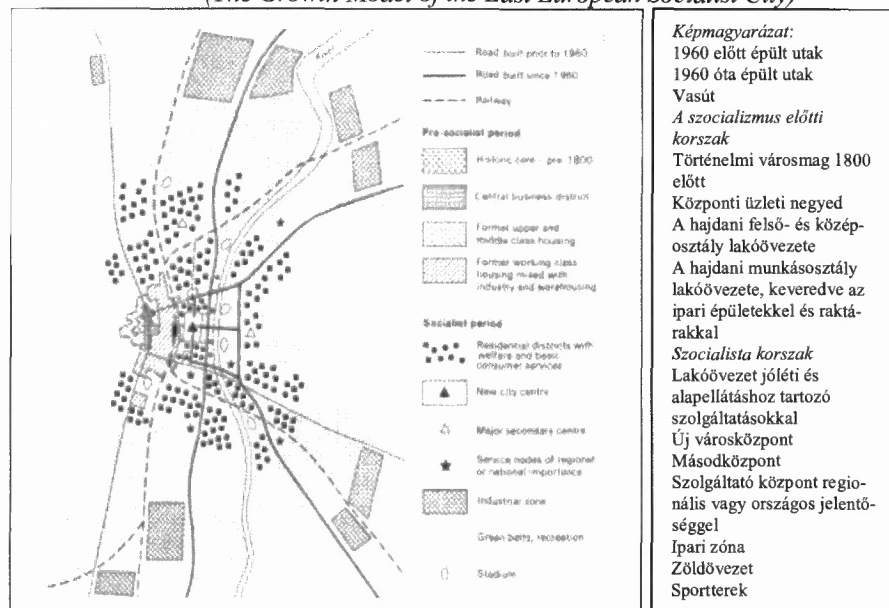

Képmagyarázat: City centre – városközpont; Transitional zone – átmeneti zóna;
New housing estates – új lakótelepek; Outer suburban areas – kertváros.
Most public investment in urban development – A városfejlődés legnagyobb beruházásai.

Forrás: Sýkora (2001).

2. ÁBRA

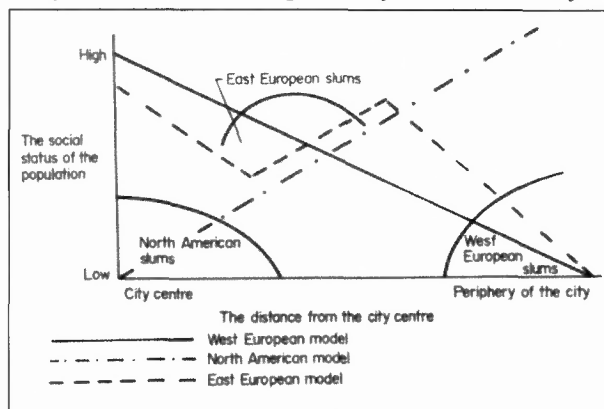
A kelet-európai szocialista városok növekedési modellje (The Growth Model of the East European Socialist City)

Forrás: French-Hamilton 1979 – idézi Rouppila (2004).

3. ÁBRA

A társadalmi státusz különbözősége a belvárostól való távolság függvényében (Differentiation of the Social Status on Dependence from the Distance of the Downtown)

Függőleges tengely: a népesség társadalmi státusza (magas– alacsony).

Vízszintes tengely: távolság a városközponttól (városközpont – városzél).

Forrás: Sýkora (2001).

Poszt-szocialista város

A poszt-szocialista városok az átmeneti és ideiglenes változatát mutatják annak a fejlődési formának, amelyet a szocialista rendszer összeomlása és az azt követő politikai-társadalmi-gazdasági átalakulás befolyásolt a kapitalista város felé vezető fejlődés útján. Ez pedig a város térszerkezetének alkalmazkodása az új feltételekhez. A fő változások azokat a városrészeket érintik, amelyek a funkcionalitás, az építészeti forma vagy a népesség társadalmi összetétele értelmében nem felelnek meg az új feltételeknek (Sýkora 2001; Matlovič 2004). A „poszt” előtag jelzi az új társadalmi forma elkülönülését a korábbitól, azaz a szocialistától, a kommunistától.

Földrajzi értelemben kulcsfontosságú a városok belső térszerkezetének változása. Ennek következtében a poszt-szocialista városok tanulmányozásának azt kell megcéloznia, hogy a városok fizikai, funkcionális és társadalmi karakterében hol és milyen jellegzetes változások következnek be. Ahogyan Sýkora (2001) állítja, a poszt-szocialista városok térbeli szerkezetük változásain keresztül jellemezhetők. Eszerint a poszt-szocialista városok modelljének megalkotásában a térbeli szerkezetük változásának megértése jelenti a segítséget, figyelve a változások okaira.

A városok területi szerkezetében bekövetkezett új folyamatok és az ebből következő változások oka a poszt-szocialista városok új társadalmi körülménye, amelyek az 1990-es években kezdődtek. Enyedi (1998) a városi körülmények megváltozását eredményező fő tényezők közé sorolja a településrendszer piaci irányú változásait, a városok gazdaságának, társadalmának és épített környezetének átalakulását. Musil (2000; 2003) és Sýkora (2001) a következőképpen magyarázzák az átalakulás folyamatát:

- a) a központi-bürokratikus gazdasági mechanizmus átváltozása piacgazdasággá,
- b) a magántulajdon elsőbbségének helyreállítása és a földberlet újraindítása,
- c) a városok igazgatásának többpárt-rendszerű alapokra helyezése,
- d) az egység és a sokféleség értékének visszatérése a politika és az eszmei küzdelmek világába.

A városok térbeli szerkezetének változása visszahatás gazdasági-társadalmi-politikai változásokra, bizonyos időbeli eltolódással, amely az épített szerkezetek tartóssága miatt természetes. A város térszerkezetének, főleg morfológiai és funkcionális tulajdonságainak átalakulását ennél fogva úgy lehet tekinteni, mint a társadalmi rendszer változásának megerősítését (Matlovič 2004).

Összefoglalva, a poszt-szocialista város, mint átmeneti város írható le, melynek különlegessége a két változás időtartamának különbségéből adódik. Az átalakulás első szakasza gyorsan változó területi mintákat hoz létre. A második szakaszban ez összefonódik magának a városnak a térszerkezetével (Sýkora 2001). Ennek megfelelően megállapítható, hogy a poszt-szocialista város átmeneti képződmény és ennek időtartama a város belső szerkezetének átalakulásától függ.

Az átalakulás folyamatának és változásainak osztályozása a városok népességszerkezetében

Csak nagy nehézségek árán lehet elkülöníteni a városok belső szerkezetében végbement változások közül azokat, amelyek a szocialista város kapitalista várossá változásakor, illetve a globalizáció folyamatában történtek. Matlovič (2004) szerint a városi térszerkezet változásainak vizsgálatához elengedhetetlen az egyes változási hatások tanulmányozása, úgymint a formai, a funkcionális és a népesedési. A meglévő szerkezeti részek és azok változása kölcsönhatásban vannak egymással, annak ellenére, hogy időben eltérő módon változtak. A leggyorsabban a társadalmi-népesedési térszerkezet változik, másrészt a legellenállóbbak a változásokkal szemben a morfológiai változások, miközben a társadalmi-népesedési térszerkezet változásának következképpen válaszolni kell a morfológiai és funkcionális változásokra. A megállapított tényekből származik az igény a városok térszerkezetében lezajló változások folyamatának osztályozására.

Többek között Sýkora (2001) és Matlovič (2001; 2004) munkáiban találhatóunk táblázatos formában kísérletet a poszt-szocialista városok térszerkezetében végbemenő változások osztályozására. Az osztályozás legfőbb ösztönzője az az igény volt, hogy a poszt-szocialista városok térszerkezetében történt változásokat értékeljék. Sýkora (2001) szerint a következő szempontok szerint lehet elemzést folytatni: 1) városrészenkénti elemzés morfológiai, funkcionális és társadalmi-népességi szempontok alapján két vagy több időszakban; 2) a változásokhoz vezető folyamatok kiemelése a város térszerkezetében (pl. elüzletiesítés, középosztályosodás, külvárosiasodás); 3) a városi területek elkülönülése a változás karakterének és mélységének alapján (pl. városközpont, belváros, lakótelepek, villanegyed, városkörnyéki zóna). Az értékelő elemzés nem fejeződik be a területi szerkezet és annak változásának pusztá leírásával, hanem egyúttal értelmezni is kell az egyes változások eredetét.

A poszt-szocialista városok térszerkezetének átalakulásával foglalkozó munkák alaposan feltárták az egyes átalakulási eseményeket. Ennek ellenére Sýkora (2001) rámutat, hogy a városi térszerkezeti változások értékelése tekintetében a változásoknak nincs módszeres osztályozása. Az egyes változási folyamatok meghatározásában lényeges különbségek vannak attól függően, hogy mi a kutatás tárgya, és annak mi az ismeretelméleti és módszertani iránya. A megállapított tények lényeges meghatározásbeli eltérésekhez és számtalan vitához vezetnek. Matlovič (2001; 2004), aki áttekintette az átmenet folyamatát és annak hatását a poszt-szocialista városszerkezetre, bemutatja az általa meghatározott alapfogalmakat, a megfigyelt folyamatok leírását, azok egymáshoz való kölcsönös viszonyát, viszonyukat a városrészek szerkezetéhez, valamint az egyes városi területekhez (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT

Az átmenet folyamatai és azok hatása a városok belső szerkezetére
(The Processes of the Transformation and Their Projection into Intraurban Structures and Zones of the Cities)

<i>A város belső szerkezete</i>	<i>Formai jegyek</i>	<i>Funkcionális jegyek</i>	<i>Társadalmi- népesedési sajátos- ságok</i>
Az átmenet folyamata	Külvárosiasodás (szuburbanizáció) – E	Külvárosiasodás (szuburbanizáció) – E	Külvárosiasodás (szuburbanizáció) – E
	Középosztályosodás (dzsentifikáció) – B, A	Elüzletiesedés (kommercializálódás) – A, E, B, D, C	Középosztályosodás (dzsentifikáció) – B, A
	Helyreállítás (revitalizáció) – A, B, C, D, E	Az ipar visszahúzó- dása (deindusztrializáció) – B	Elkülönítés (szegre- gáció) – B, D, E
	Pangás (recesszió) – B, D, E	Lefegyverkezés (de- militarizáció) – B	Elszigetelődés (izoláció) – A, B, E
		A hitélet megerősö- dése (szakralizáció) – A, B, C, D, E	Státusz hanyatlás – D
		A feladatok szakoso- dása – A, B, E	

Zónák: A – városközpont, B – belváros, C – lakóövezet, D – lakótelep, E – külváros

Forrás: Matlovič (2004). *Összegzés*

Mind a szocialista, mind a poszt-szocialista korszakban vizsgálták a városi területek társadalmi-népesedési különbözőségét a fejlődés szempontjából. A szocialista város területi szerkezetét az iparosítás és a modernizációs folyamatok útján formálták, ezen folyamatokon belül központi társadalomtervezéssel. A poszt-szocialista város egy átmeneti és időleges formája a fejlődésnek, amelyet a szocialista rendszer összeomlása és az azt követő társadalmi átalakulás befolyásolt, amely a kapitalista város kialakulása irányába mutatott. A városszerkezet az új feltételekhez alkalmazkodott.

A poszt-szocialista országokban a városi átmenet vizsgálata a városföldrajz kutatási területéhez tartozik. A társadalmi-népesedési változások a városszerkezetben mélyebbek voltak a fővárosokban és a nagyvárosokban (pl. Kassán is). A poszt-szocialista országok más városaival együtt, mint amilyen Brno és Miskolc, jelentik az adott téma következő közös kutatási területét. Ezek a kiválasztott városok az illető országok perifériális területeinek nagyvárosai (a fővárosok helyzetéhez képest), és hasonló helyzetben vannak az adott ország településhálózatában (második-harmadik legna-

gyobb városok). Felállítható az a hipotézis, hogy a fővárosokkal való összehasonlításuk felhívhatja a figyelmet az egyes országok kiválasztott városaiban az egyedi folyamatok időbeli eltolódására, főleg a külvárosiasodás, a középosztályosodás és a státusz-hanyatlás folyamatában.

Jegyzet

¹ A tanulmány a VEGA č.1/2004/05. keretében készült: A fejlődés sajátos vonásai és a területi különbségek Kassa régióban társadalomföldrajzi szempontból.

Irodalom

- Carter, H. (1995) Social areas of the city and social characteristics of residential areas. – Carter, H. *The study of urban geography*. Fourth edition, Arnold, London. 221–233. o.
- Dická, J. (2006) *Vplyv transformačného procesu na rozmiestnenie obyvateľstva mesta Košice v rokoch 1991 a 2001*. ACTA FSHNUP, Prírodné vedy XLIV, Folia geographica 9, FHPV PU Prešov, 8s. – v tlači.
- Enyedi, Gy. (1998) Transformation in Central European Postsocialist Cities. – Enyedi, Gy. (ed.) *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 9–35. o.
- Gajdoš, P. (2002) *Človek, Spoločnosť, Prostredie – Priestorová sociológia*. Sociologický ústav SAV, Bratislava.
- Kempen, E.T. (1994) The dual city and the poor: social polarisation, social segregation and life changes. – *Urban Studies*. Vol. 31. 995–1015. o.
- Kempen, R. –Ozuekren S.A. (1998) Ethnic segregation in cities: New forms and explanations in a dynamic world. – *Urban Studies*. Vol. 35. Iss 10.
- Kulla, M. (2005) *Priemysel Košíc – minulosť, súčasnosť a budúcnosť*. Geografické aspekty stredoevropského priestoru, Sborník příspěvků z 13. mezinárodní konference, GEOGRAFIE XVI, Masarykova universita, Brně. 289–296. o.
- Matlovič, R. (2001) Transformačné procesy a ich efekty v intraurbánných štruktúrach postkomunistických miest. – Baran, V. (ed.) *Premeny Slovenska v regionálnom a didaktickom kontexte*. Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Matthiae Belii, Geografické štúdie. 8. UMB Banská Bystrica, 73–81. o.
- Matlovič, R. (2004) Tranzitívna podoba mesta a jeho intraurbánných štruktúr v ére postkomunistickej transformácie a globalizácie. – *Sociológia*. 2. 137–158. o.
- Musil, J. (2000) Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů. – *Sociologický časopis*. 3. 275–296. o.
- Musil, J. (2003) Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950–2000. – *Sociologický časopis*. 2. 137–167. o.
- Ruoppila, S. (2004) Processes of Residential Differentiation in Socialist Cities. Literature review on the cases of Budapest, Prague, Tallinn and Warsaw. – *European Journal of Spatial Development*. [http://www.nordregio.se/EJSD, Refereed Articles, 9. o.](http://www.nordregio.se/EJSD/Refereed%20Articles/9.0)
- Sýkora, L. (1993) Gentrifikace: mění se tvář vnitřních měst. – *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii*. PF KU, Praha. 100–119. o.
- Sýkora, L. (2001) Post-communist city. – XII Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Miasto postsocjalistyczne – organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany, Łódź, Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG, Łódzkie Towarzystwo Naukowe. 41–45. o.
- Sýkora, L.–Temelová, J. (2005) *Prevence prostorové segregace*. Univerzita Karlová v Praze, Přír. fakulta, Ministerstvo pro místní rozvoj, Praha. www.mmr.cz
- Węclawowicz, G. (1988) Social polarisation in postsocialist cities: Budapest, Prague, Warsaw. – Enyedi, Gy. (ed.) *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 55–56. o.

Fordította: Mezei István